

تأثیر کتاب‌درمانی بر مهارت‌های اجتماعی کودکان دختر و پسر ۱۲-۷ سال عضو فعال کتابخانه کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان شهر تهران

سمیرا طهماسبی آشتیانی^۱

دکتر زویا آیام^۲

دکتر منصور تاجداران^۳

چکیده

هدف: پژوهش حاضر با هدف تعیین تأثیر کتاب‌درمانی بر مهارت‌های اجتماعی دختران و پسران ۷-۱۲ سال اعضای فعال کتابخانه کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان انجام گرفته است. **روش:** این مطالعه از نوع پژوهش‌های کاربردی است و به روش تجربی با طرح پیش‌آزمون-پس‌آزمون با گروه کنترل انجام شده است. ۶۰ عضو فعال کتابخانه با به‌کارگیری روش نمونه‌گیری غیرتصادفی هدفمند، انتخاب شدند. ابزار گردآوری داده‌ها پرسشنامه مهارت‌های اجتماعی «گرشام و الیوت» (۱۹۹۹) بود. جلسات کتاب‌درمانی بر روی گروه آزمایش به مدت ۱۴ جلسه ۴۵ دقیقه‌ای، دو بار در هفته اجرا شد.

یافته‌ها: نتایج حاصل به وسیله آزمون t مستقل بررسی شد و یافته‌های حاصل در سطح معناداری ($p < 0.05$) نشان داد که کتاب‌درمانی بر مهارت‌های اجتماعی کودکان به‌طور کلی و در ابعاد همکاری، همدلی، خویشتن‌داری و ابراز وجود مؤثر بوده و بین میزان تأثیر این جلسات بر مهارت‌های اجتماعی دختران و پسران، تفاوت معناداری وجود نداشته است.

نتیجه‌گیری: با توجه به یافته‌های پژوهش، می‌توان از جلسات کتاب‌درمانی به‌عنوان روش ارتقای سطح ابعاد مختلف مهارت‌های اجتماعی کودکان بهره‌گرفت و آن را در مراکز مختلف مانند مدارس، مراکز پیش‌دبستانی، مهدهای کودک، کانون پرورش فکری و ... به کار برد.

۱. کارشناس ارشد علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه الزهرا (س) نویسنده مسئول:

stahmasebi91@gmail.com

۲. استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه الزهرا (س)

۳. استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه الزهرا (س)

کلیدواژه‌ها: کتاب، کتاب‌درمانی، کتاب‌خوانی، مهارت‌های اجتماعی، کودک، کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.

مقدمه و بیان مسئله

لازمه سلامتی، شادابی، رشد طبیعی و شکوفایی افراد در دوره کودکی و چه بسا بزرگسالی، رسیدگی و توجه به مسائل آنها در دوران کودکی است. کتاب‌های متناسب با شرایط و نیازهای کودکان، فرصت لازم را برای پاسخگویی به نیازها، از طریق افزایش شناخت آنان نسبت به خود و محیط اطراف فراهم می‌آورد. پاسخگویی به نیازها و رغبت‌های کودکان، چگونگی باورها، شخصیت و رفتارهای آنها را در بزرگسالی شکل می‌دهد. خواندن کتاب‌های مناسب، کودکان را تشویق می‌کند تا درباره مشکلات و تجربیات خود صحبت کنند. شخصیت‌های کتاب می‌توانند به کودکان کمک کنند تا با شناسایی افکار و احساسات خود، نسبت به رفع مشکلات خویش اقدام کنند (گلادینگ و گلادینگ^۱، ۱۹۹۱).

در کتاب‌درمانی، کودکان افکار خود را به طور غیرمستقیم، از طریق شخصیت کتاب‌های داستان به اشتراک می‌گذارند. کتاب‌درمانی به اصلاح نگرش‌ها، تغییر در رفتارها و پرورش استعدادها کمک می‌کند (دیرکس^۲، ۲۰۱۰). از آنجا که روند کتاب‌درمانی مرحله به مرحله انجام می‌شود، به سبب نداشتن مهارت و تجربه و نیز ذهنیت‌های متفاوت، کودکان به تنهایی نمی‌توانند این فرایند را هدایت کنند. در نتیجه، حضور تسهیل‌گر ضروری به نظر می‌رسد. کتابدار و یا درمانگر با طرح سؤال و بحث‌های پیوسته درباره شخصیت‌ها و تجربه‌های قهرمانان و روشن کردن مفاهیم عینی و ضمنی، ذهن و احساس کودکان را به طور منسجم هدایت می‌کند. چنانچه سؤال‌ها و بحث‌های گروهی اشتیاق کودک را برانگیزد، کودک بهتر می‌تواند بین تجربه‌های شخصی خود و حوادث داستان، پیوند و ارتباط برقرار کند.

1. Gladding & gladding.
2. Dierks.

از آنجا که کتابداران بر منابع اطلاعاتی کتابخانه دسترسی و آگاهی دارند، می‌توانند به کمک متون آموزنده و از طریق افزایش درک و شناخت در کودکان، نگرش‌ها و رفتار آنها را تغییر دهند. علاوه بر آن، می‌توانند از طریق منابع تخیلی مثل داستان، شعر، درام، سرگذشت‌نامه و خودسرگذشت‌نامه که عرصه نمایش رفتارهای فرد هستند، به طور غیرمستقیم در راهنمایی و هدایت کودکان و نوجوانان، مشارکت کنند. نقش کتابداران بیشتر از نوع کتاب‌درمانی تکاملی است و جنبه پیشگیرانه دارد. در این رویکرد، هدف رشد و تکامل فرد است و هنوز مشکلی برای فرد رخ نداده است. به همین سبب، اطلاعات لازم در اختیار افراد قرار می‌گیرد تا قادر باشند در برابر مشکلات راه‌حل‌های مناسب پیدا کنند یا در اصل با آن مشکل مواجه نشوند. با چنین رویکردی، کتابداران باید به دنبال منابع مناسب با توجه به مشکلات رایج و پیش روی جامعه باشند. این موارد و اطلاعات مربوط به آن، با نیازسنجی مناسب از جامعه کتابخانه‌ها قابل پیگیری است (تبریزی، ۱۳۸۸: ۵۴). «آلکس»^۱ (۱۹۹۳) دلایل زیادی را برای استفاده از کتاب‌درمانی بیان کرده است که افزایش خودآگاهی فرد، بالارفتن درک و همدلی با دیگران، از جمله آنهاست.

کاربرد کتاب‌درمانی از نظر «روبین»^۲ (نقل در: سلمانی‌ندوشن، ۱۳۷۵) به سه قسمت قابل تقسیم است:

۱. کاربرد مؤسسه‌ای: منظور از «کاربرد مؤسسه‌ای» استفاده از کتاب در بیمارستان‌ها و زندان‌ها، برای دادن اطلاعات و افزایش بصیرت است.
۲. کاربرد بالینی: برای کسانی مورد استفاده قرار می‌گیرد که مشکلات رفتاری و عاطفی دارند. هدف می‌تواند تغییر رفتار و کاهش نگرانی‌ها و دادن بینش و بصیرت باشد. این کار، توسط پزشک معالج یا یک کتابدار انجام می‌گیرد که در بیشتر موارد، وظایف یک مشاور را انجام می‌دهند.

1. Alex.
2. Rubin.

۳. کاربرد رشدی: منظور از آن، استفاده از کتاب برای افراد عادی و بهنجار است، که علاوه بر تأمین بهداشت روانی، به خودشکوفایی آنها نیز کمک می‌کند. این نوع کتاب‌درمانی بیشتر به رشد سلامت طبیعی کمک می‌کند و مزیت آن در این است که می‌توان نگرانی‌ها را شناسایی و قبل از به وجود آمدن مشکلات، به مسائل رسیدگی و آنها را هدایت کرد.

با توجه به این مطالب، کتاب‌درمانی می‌تواند هدف‌های مختلفی داشته باشد. در این پژوهش می‌توان هدف کتاب‌درمانی را از نوع کتاب‌درمانی رشدی دانست که به خواننده تجربیاتی جدید برای حل مشکلاتی که در آینده با آنها مواجه خواهد شد، ارائه می‌شود. همچنین، برای پرورش رشد عادی، درک خود و بهداشت روانی کودکان، می‌تواند کاربرد داشته باشد.

از این رو، متخصصان علم اطلاعات و دانش‌شناسی به عنوان افرادی که به التزام حرفه و تخصص خود با گستره وسیعی از انواع کتاب سر و کار دارند و همچنین به سبب تعامل پیوسته با افراد مختلف در محیط کتابخانه و مکان‌های پژوهشی و آموزشی، می‌توانند با ایجاد ارتباط با کاربران و افراد مراجعه‌کننده؛ نقش برجسته و متفاوتی در امر کتاب‌درمانی داشته باشند. این نقش‌ها می‌تواند در حد توصیه یک کتاب ساده برای سرگرم شدن فرد و یا استفاده از کتاب‌های خاص موضوعی یا داستانی برای آموزش باشد (ریاحی‌نیا و عظیمی، ۱۳۹۱: ۶۰).

از طریق کتاب‌های کودکان می‌توان مهارت‌های مختلفی از قبیل مهارت‌های اجتماعی، مهارت حل مسئله و مهارت خودآگاهی را به کودکان آموخت (مللی، ۱۳۸۶). مهارت‌های اجتماعی، رفتارهایی هستند که رشد آنها می‌تواند به عملکرد مؤثر و مفید فرد در اجتماع کمک کند و سبب عملکرد مناسب اجتماعی کودک شود (حاج‌بابایی، ۱۳۷۴). برخورداری از مهارت‌های اجتماعی به کودکان کمک می‌کند تا از توانایی‌های خود به نحو مطلوب‌تری استفاده کنند. کودکان برخوردار از مهارت‌های اجتماعی به آسانی می‌توانند با اجتماع خویش سازگار شوند و تعارض‌های روانی را از بین ببرند و به شکلی کارآمد با مشکلات خود مقابله کنند. از سویی دیگر، کودکان با کمبود

مهارت‌های اجتماعی، نه تنها خود از این کمبود رنج می‌برند بلکه با رفتارهای نامناسب و تکانشی خود، مزاحمت برای دیگران ایجاد می‌کنند. در نتیجه، کودک به سبب این کمبود از جمع دوستان و همسالان طرد خواهد شد و بیشتر در معرض آسیب‌های اجتماعی و فشار گروه همسالان قرار می‌گیرد، زیرا مهارت و قاطعیت لازم را برای مقابله با این فشارها ندارد (برادران، ۱۳۹۰). وجود مهارت‌های اجتماعی در کودکان برای بهبود روابط با دیگران و حل مشکلات خود به‌ویژه در بزرگسالی، مسئله مهمی به نظر می‌رسد.

در پژوهش حاضر، تأثیر کتاب‌درمانی بر مهارت‌های اجتماعی کودکان بررسی می‌شود. پژوهش‌هایی که تاکنون در موضوع کتاب‌درمانی انجام شده، بیشتر گروه‌های ویژه‌ای از افراد جامعه، مانند کودکان کم‌توان ذهنی یا ناشنوا، افسرده، تکانشگر، پرخاشگر و ... را مورد مطالعه قرار داده و به کودکان عادی کمتر پرداخته‌اند. افزون بر آن، مشخص نیست به طور خاص کتاب‌درمانی تا چه میزان می‌تواند در آموزش مهارت‌های اجتماعی (مانند همکاری، همدلی، خویشتن‌داری و ابراز وجود) به کودکان عادی که ویژگی‌های روحی و روانی آنها برگرفته از بافت ویژه به لحاظ فرهنگی، تربیتی و آموزشی و ... است، مؤثر باشد. از این‌رو، مسئله پژوهش حاضر بررسی تأثیر جلسات کتاب‌درمانی بر مهارت‌های اجتماعی کودکان ایرانی ۱۲-۷ ساله است. این پژوهش در پی آن است که دریابد آیا می‌توان از کتاب‌درمانی به عنوان یک روش مفید برای پیشگیری از بروز مشکلات مربوط به زندگی اجتماعی و اصلاح نگرش و رفتار کودکان استفاده کرد؟ افزون بر آن، با ارائه پیشنهادهایی، گام‌های عملی - هر چند کوچک - را برای کشف کاربردهای بالقوه کتاب‌درمانی برداشته است.

هدف کلی پژوهش

هدف کلی از انجام پژوهش، تعیین تأثیر کتاب‌درمانی بر میزان مهارت‌های اجتماعی دختران و پسران ۱۲-۷ سال عضو فعال کتابخانه کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان است.

برای رسیدن به هدف پژوهش، بر اساس مبانی نظری پژوهش و با تکیه بر مطالعات انجام شده در حوزه کتاب‌درمانی، یک فرضیه و یک سؤال به شرح زیر مطرح می‌شود:

فرضیه پژوهش: کتاب‌درمانی بر مهارت‌های اجتماعی دختران و پسران ۷-۱۲ سال عضو فعال کتابخانه کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان و ابعاد آن (همکاری، همدلی، خویش‌داری و ابراز وجود) تأثیر دارد.

سؤال پژوهش: آیا بین دختران و پسران ۷-۱۲ سال عضو فعال کتابخانه کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، از نظر میزان تأثیر کتاب‌درمانی بر مهارت‌های اجتماعی و ابعاد آن (همکاری، همدلی، خویش‌داری، ابراز وجود) تفاوت معناداری وجود دارد؟

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر به لحاظ هدف از نوع کاربردی است. برای انجام پژوهش و گردآوری داده‌ها از طرح تجربی پیش‌آزمون - پس‌آزمون همراه با گروه کنترل استفاده شد و آزمودنی‌ها به صورت نمونه‌گیری غیرتصادفی هدفمند انتخاب شدند. در نمونه‌گیری هدفمند، پژوهشگر تلاش می‌کند بر اساس قضاوت و نظر کارشناسی خود نمونه‌ای را انتخاب کند که تا حد امکان ویژگی‌های جامعه واقعی را داشته باشد. بنابراین، پژوهشگر نمونه را مبتنی بر کسانی انتخاب می‌کند که فکر می‌کند برای مطالعه مورد نظر، مناسب هستند. این روش زمانی به کار می‌رود که تعداد افراد دارای ویژگی یا شرایط لازم در زمینه مورد مطالعه، محدود باشد (میرزایی، ۱۳۸۸: ۱۸۰). از آنجا که تعداد اعضای فعال مورد مطالعه در کتابخانه کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان محدود و فقط همین تعداد برای کار آزمایشی مناسب بود، نمونه‌گیری به روش غیرتصادفی هدفمند انجام گرفت.

با توجه به ماهیت و اهداف پژوهش، مطالعه اولیه‌ای درباره اعضای فعال این کتابخانه صورت گرفت و مشخص شد که در گروه سنی ۷ تا ۱۲ سال تنها ۶۰ نفر عضو فعال کتابخانه کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان بودند. با توجه به محدود بودن

تعداد افراد برخوردار از ویژگی‌های مورد نظر این پژوهش، در مجموع همه آنها به عنوان نمونه پژوهش انتخاب شدند که به صورت کاملاً تصادفی، ۳۰ نفر به عنوان گروه آزمایش و ۳۰ نفر به عنوان گروه کنترل در نظر گرفته شدند. از دو گروه آزمایش و کنترل، آزمون مهارت اجتماعی (پیش‌آزمون) به عمل آمد و سپس ۱۲ عنوان کتاب داستانی که بر ۴ مقوله مهارت‌های اجتماعی (همکاری، همدلی، ابراز وجود، خویشتن‌داری) تأکید داشت به مدت ۱۲ جلسه توسط محقق برای گروه آزمایش خوانده شد. در ادامه، دوباره از دو گروه آزمایش و کنترل، آزمون مهارت‌های اجتماعی (پس‌آزمون) به عمل آمد. ۱۲ جلسه برای جلسات کتاب‌درمانی و ۲ جلسه برای انجام پیش‌آزمون و پس‌آزمون (پاسخگویی به پرسشنامه توسط کودکان) در نظر گرفته شد.

ابزار گردآوری داده‌ها پرسشنامه مهارت‌های اجتماعی «گرشام و الیوت» (۱۹۹۹) بود که برای انجام پیش‌آزمون و پس‌آزمون استفاده شد. محقق تک تک سؤال‌ها را برای کودکان خوانده و کودکان شرکت‌کننده در پژوهش به آن سؤالات پاسخ دادند. برای جلوگیری از بروز مشکلات در فرایند انجام کار، برخی واژه‌های دشوار که از سطح درک کودکان فراتر بود، توضیح داده شد. در مواردی که کودکان در پاسخگویی به پرسشنامه مشکل داشتند، به شکل انفرادی به آنان در پاسخگویی به پرسش کمک شده است.

نتایج جدول اعتبار سیستم درجه‌بندی مهارت‌های اجتماعی برای استفاده در ایران بررسی شده و ضریب آلفای کرونباخ از ۰/۷۷ تا ۰/۹۳ متغیر بوده است که نشانگر پایایی مطلوب پرسشنامه بوده و با ضریب‌های پایایی در نظام اصلی «گرشام و الیوت» قابل مقایسه است (شاهی، ۱۳۸۶؛ خوش‌نظر، ۱۳۸۳؛ شهیم، ۱۳۷۸). در پژوهش حاضر، به منظور محاسبه همسانی درونی سؤال‌ها پرسشنامه مهارت‌های اجتماعی، ضریب آلفای کرونباخ برای کل سؤال‌ها محاسبه شد و ضریب آلفای برابر با ۰/۸۱۴ به دست آمد که مؤید پایایی مناسب ابزار پژوهش است. در این پرسشنامه، پاسخ سؤال‌ها به صورت بسته و در قالب طیف لیکرت ۵ نقطه‌ای، ارائه شده است.

تجزیه و تحلیل یافته‌های پژوهش

نخست نمونه پژوهش و داده‌های مربوط به متغیرهای پژوهش توصیف و در ادامه، نتایج آزمون‌های آماری ارائه و به فرضیه و پرسش پژوهش پرداخته می‌شود.

آمار توصیفی متغیرهای پژوهش

به منظور شناخت بیشتر و ارائه تصویری از ویژگی‌های جمعیت‌شناختی جامعه مورد پژوهش، اطلاعات مربوط به استفاده از آمار توصیفی بررسی شد.

بررسی توزیع فراوانی و درصد گروه‌های آزمایش و کنترل بر حسب جنسیت آزمودنی‌ها

شرکت‌کنندگان در این پژوهش، دختران و پسران ۱۲-۷ ساله عضو فعال کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان شهر تهران بودند. جدول ۱ تعداد دختران و پسران و درصد فراوانی آنها را در گروه‌های آزمایش و کنترل بر حسب جنسیت آنان نشان می‌دهد.

جدول ۱. توزیع فراوانی و درصد فراوانی گروه آزمایش و کنترل بر حسب جنسیت

جنسیت	گروه آزمایش		گروه کنترل		کل	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
پسر	۱۶	۲۶/۷	۱۴	۲۳/۳	۳۰	۵۰
دختر	۱۴	۲۳/۳	۱۶	۲۶/۷	۳۰	۵۰
کل	۳۰	۵۰	۳۰	۵۰	۶۰	۱۰۰

چنان که در جدول ۱ مشاهده می‌شود، تعداد دختران در گروه آزمایش (پیش‌آزمون و پس‌آزمون)، چهارده نفر و تعداد پسران در این گروه (پیش‌آزمون و پس‌آزمون)، شانزده نفر است که در مجموع سی نفر جامعه آماری را تشکیل می‌دهند. بر این اساس، تعداد کل دختران و پسران در هر دو گروه ۶۰ نفر است.

آمار توصیفی پیش‌آزمون و پس‌آزمون در گروه آزمایش و کنترل

در این قسمت آمار توصیفی پیش‌آزمون و پس‌آزمون در دو گروه آزمایش و کنترل ارائه می‌شود که در ابتدا هر یک از ابعاد مهارت‌های اجتماعی به تفکیک و سپس مهارت‌های اجتماعی به طور کلی آورده می‌شود.

جدول ۲، میانگین، انحراف معیار، چولگی و کشیدگی مهارت‌های اجتماعی و ابعاد آن را در دو گروه آزمایش و کنترل نشان می‌دهد. ضریب چولگی و ضریب کشیدگی، دو شاخص اساسی توزیع داده‌ها هستند که با داشتن این شاخص‌ها تا حدودی می‌توان به نرمال بودن یا نبودن توزیع داده‌ها پی برد.

جدول ۲. شاخص‌های آماری پیش‌آزمون - پس‌آزمون مهارت‌های اجتماعی در دو گروه آزمایش و

کنترل

همکاری	آزمون	گروه	میانگین	انحراف معیار	چولگی	کشیدگی
همکاری	پیش‌آزمون	آزمایش	۲۴/۹۶	۳/۳۴	۰/۱۱	۰/۵۵
		کنترل	۲۶/۴۰	۳/۷۴	۰/۰۸	-۰/۴۳
	پس‌آزمون	آزمایش	۲۱/۰۳	۲/۴۴	-۰/۴۱	۱/۴۱
		کنترل	۲۵/۸۶	۴/۳۲	-۰/۰۹	-۰/۴۵
همدلی	پیش‌آزمون	آزمایش	۲۶/۱۳	۳/۹۳	۰/۴۵	-۰/۱۶
		کنترل	۲۶/۹۳	۱۰/۷۵	-۱/۲	۲/۰۰
	پس‌آزمون	آزمایش	۲۱/۴	۳/۶۲	۰/۴	۰/۰۰۳
		کنترل	۲۶/۱	۲/۷	۰/۵۲	۱/۱۳
خوش‌داری	پیش‌آزمون	آزمایش	۲۶/۱۳	۳/۹۳	۰/۴۵	-۰/۱۶
		کنترل	۲۶/۹۳	۱۰/۷۵	-۱/۲	۲/۰۰
	پس‌آزمون	آزمایش	۲۱/۴	۳/۶۲	۰/۴	۰/۰۰۳
		کنترل	۲۶/۱	۲/۷	۰/۵۲	۱/۱۳
ابراز وجود	پیش‌آزمون	آزمایش	۲۸/۶	۴/۲۲	-۰/۰۲	-۰/۲
		کنترل	۲۴/۶۶	۲/۹۵	۰/۱۹	۰/۷۶
	پس‌آزمون	آزمایش	۲۱/۰۳	۲/۹۴	۰/۶۷	-۰/۱۹
		کنترل	۲۵/۱	۳/۶۶	-۰/۰۴	-۰/۷۱

پیش‌آزمون	آزمایش	۱۰۳/۲۶	۱۱/۹۳	۰/۱۱	-۰/۵۸
	کنترل	۹۸/۹۳	۴/۰۱	۰/۰۸	۰/۱۴
پس‌آزمون	آزمایش	۸۳/۴	۵/۹۶	-۰/۴۱	۰/۲۶
	کنترل	۹۵/۸	۳/۹۶	-۰/۰۹	۰/۳۱

در حالت کلی، چنانچه کجی و کشیدگی در بازه (۲، -۲) نباشند، توزیع داده‌ها نرمال نیست. در جدول ۲، میزان چولگی و کشیدگی در هر چهار قسمت، نشان می‌دهد نمره‌ها بهنجاری مناسبی داشته و چولگی و کشیدگی زیادتر از حد ندارند. چنان که در جدول مشاهده می‌شود، در گروه آزمایش، میانگین به دست آمده از انجام پس‌آزمون در مقایسه با میانگین به دست آمده در پیش‌آزمون کمتر بوده که میانگین کمتر به معنای وضعیت بهتر است. آمار توصیفی نشان می‌دهد تغییر چندانی در نمره‌های ابعاد همکاری، همدلی، خویشتن‌داری و ابراز وجود دختران و پسران در گروه کنترل وجود ندارد اما تفاوت میانگین‌های گروه آزمایش در پیش‌آزمون، و پس‌آزمون نشان‌دهنده تأثیر جلسات کتاب‌درمانی است.

پس از توصیف آماری هر یک از ابعاد، به طور کلی مهارت‌های اجتماعی بررسی شده. میانگین پیش‌آزمون مهارت‌های اجتماعی در گروه آزمایش ۱۰۳/۲۶ با انحراف معیار ۱۱/۹۳ بوده است و این میانگین در گروه کنترل ۹۸/۹۳ با انحراف معیار ۴/۰۱ است. این میانگین در گروه آزمایش پس از گذراندن دوره آزمایشی برابر است با ۸۳/۴ با انحراف معیار ۵/۹۶ و در گروه کنترل بدون گذراندن دوره آزمایشی ۹۵/۸ با انحراف معیار ۳/۹۶ است. میانگین گروه آزمایش در پس‌آزمون، از میانگین پیش‌آزمون این گروه بالاتر بوده است که بیانگر تأثیر جلسات کتاب‌درمانی است. این در حالی است که میانگین گروه کنترل در پیش‌آزمون و پس‌آزمون تغییر زیادی نداشته است. این کاهش نمره‌ها در گروه آزمایش نشانگر تأثیر جلسات کتاب‌درمانی بر کودکان مورد مطالعه است.^۱

۱. چنان که ذکر شد، با توجه به نحوه شماره‌گذاری سطوح گویه‌ها، میانگین کمتر به معنای وضعیت بهتر است.

فرضیه و سؤال پژوهش

برای آزمون فرضیه و پاسخ به سؤال پژوهش، نخست هر یک از ابعاد مهارت‌های اجتماعی به طور جداگانه مورد توجه قرار گرفت، سپس مهارت‌های اجتماعی به طور کلی بررسی شد.

فرضیه پژوهش: کتاب‌درمانی بر مهارت‌های اجتماعی دختران و پسران ۷-۱۲ سال عضو فعال کتابخانه کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان در ابعاد همکاری، همدلی، خویش‌داری و ابراز وجود تأثیر دارد.

جدول ۳ نتایج آزمون t مستقل برای سنجش تفاوت مهارت‌های اجتماعی و ابعاد آن در گروه آزمایش و کنترل پیش از برگزاری جلسات کتاب‌درمانی را نشان می‌دهد. از آنجا که یکی از پیش‌فرض‌های آزمون پارامتریک t آزمون F لئون^۱ است، ابتدا از این آزمون برای سنجش همگونی واریانس‌ها استفاده شد.

جدول ۳. آزمون t مستقل برای سنجش تفاوت مهارت‌های اجتماعی دو گروه پیش از برگزاری جلسات کتاب‌درمانی

متغیر	f	$Sig.$	t	درجه آزادی	سطح معناداری
همکاری	۰/۹۴	۰/۳۳	۱/۵۶	۵۸	۰/۱۲
همدلی	۲/۲۷	۰/۱۳	۰/۸۵	۵۸	۰/۳۹
خویش‌داری	۱۳/۹	۰/۰۰	۱/۷۳	۵۸	۰/۰۹
ابراز وجود	۳/۹۷	۰/۵۱	۲/۱	۵۸	۰/۰۷
مهارت‌های اجتماعی	۲۲/۴۴	۰/۴۸	۱/۸۸	۵۸	۰/۰۶

میزان به دست آمده از آزمون لئون نشان می‌دهد شرط همگونی واریانس‌ها برقرار است. مطابق با جدول ۳، نتایج به دست آمده از آزمون t و سطح معناداری آنها که بزرگتر از ۰/۰۵ است، میانگین گروه آزمایش و گروه کنترل پیش از برگزاری نشان می‌دهد تفاوت دو گروه در این مرحله معنادار نیست. این نتیجه دلالت بر آن دارد که

1. Leven.

قبل از برگزاری جلسات کتاب‌درمانی، بین دو گروه آزمایش و کنترل از لحاظ برخورداری از مهارت‌های اجتماعی، تفاوت معناداری وجود ندارد. جدول ۴ نتایج آزمون t مستقل برای سنجش تفاوت میانگین دو گروه آزمایش و کنترل را پس از برگزاری جلسات کتاب‌درمانی در زمینه مهارت‌های اجتماعی و ابعاد آن نشان می‌دهد.

جدول ۴. آزمون t مستقل برای سنجش تفاوت میانگین مهارت‌های اجتماعی دو گروه پس از برگزاری جلسات کتاب‌درمانی

متغیر	f	$Sig.$	t	درجه آزادی	سطح معناداری
همکاری	۲/۸۷	۰/۰۹	۱/۸۲	۵۸	۰/۰۴
همدلی	۳/۷۱	۰/۵۹	۳/۲۱	۵۸	۰/۰۰۲
خویشتنداری	۳/۲۴	۰/۰۶	۲/۸۲	۵۸	۰/۰۰۶
ابراز وجود	۰/۰۶	۰/۰۸	۵/۴۱	۵۸	۰/۰۰
مهارت‌های اجتماعی	۲/۳	۰/۰۶	۶/۴۱	۵۸	۰/۰۰

طبق آنچه در جدول ۴ مشاهده می‌شود، آزمون t با سطح معناداری به دست آمده ($p < ۰/۰۵$)، نشان می‌دهد تفاوت دو گروه معنادار است؛ به این معنا که با توجه به میانگین‌های به دست آمده، با سطح اطمینان ۹۹٪ و میزان خطای $\alpha = ۰/۰۱$ ، میزان مهارت‌های اجتماعی و ابعاد آن در گروه آزمایش پس از اجرای جلسات کتاب‌درمانی نسبت به پیش از اجرای جلسات کتاب‌درمانی تفاوت معنادار داشته است. به عبارت دیگر، جلسات کتاب‌درمانی در میزان مهارت‌های اجتماعی دختران و پسران ۱۲-۷ سال، به طور کلی و در هر یک از ابعاد تأثیر مثبت داشته و موجب تقویت و ارتقای آنها شده است.

سؤال پژوهش: آیا بین دختران و پسران ۱۲-۷ سال عضو فعال کتابخانه کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، از نظر میزان تأثیر کتاب‌درمانی بر مهارت‌های اجتماعی و ابعاد آن (همکاری، همدلی، خویشتنداری، ابراز وجود) تفاوت معنادار وجود دارد؟

تأثیر کتاب‌درمانی بر مهارت‌های اجتماعی کودکان ... / ۱۴۷

برای پاسخ به این سؤال، از آزمون t استفاده شد. برای اطمینان از همگونی واریانس‌ها آزمون f (لِون) به عمل آمد که نتایج بر همگونی واریانس‌ها دلالت داشت. جدول ۵ نتایج آزمون f و t مستقل را برای بررسی تأثیر جلسات کتاب‌درمانی (در مرحله پس‌آزمون) بین دختران و پسران نشان می‌دهد.

جدول ۵. آزمون t مستقل برای بررسی تأثیر جنسیت گروه آزمایش بر مهارت‌های اجتماعی در مرحله پس‌آزمون

متغیر	f	$Sig.$	t	درجه آزادی	سطح معناداری
همکاری	۰/۵۱	۰/۴۷	۱/۵۱	۲۸	۰/۱۴
همدلی	۱/۳۴	۰/۲۵	۱/۶۱	۲۸	۰/۱۱
خویش‌داری	۰/۰۳۱	۰/۸۶	۱/۲۳	۲۸	۰/۲۲
ابراز وجود	۱/۵۵	۰/۲۲	۱/۴۶	۲۸	۰/۱۵
مهارت‌های اجتماعی	۰/۱۲	۰/۷۳	۰/۲۷	۲۸	۰/۷۸

آزمون t با سطح معناداری آن نشان می‌دهد در مهارت‌های اجتماعی و همه ابعاد آن ($p > ۰/۰۵$) است و این تفاوت معنادار نیست. بر این اساس، بین دختران و پسران گروه آزمایش تفاوت معناداری در مرحله پس‌آزمون از نظر مهارت‌های اجتماعی و ابعاد آن دیده نمی‌شود. به عبارت دیگر، میزان تأثیر جلسات کتاب‌درمانی بر مهارت‌های اجتماعی دختران و پسران مورد مطالعه و ابعاد آن به لحاظ آماری یکسان بوده و از این نظر تفاوتی میان دختران و پسران وجود نداشته است.

بحث و نتیجه‌گیری

در سال‌های گذشته، پژوهش‌هایی درباره کتاب‌درمانی انجام شده است که هر یک از منظرها، رویکردها و با روش‌های متفاوتی آن را مورد مطالعه قرار داده‌اند. در این پژوهش، تأثیر جلسات کتاب‌درمانی بر تقویت مهارت‌های اجتماعی دختران و پسران ۷ تا ۱۲ سال بررسی و سعی شد به این سؤال کلی پاسخ داده شود که آیا کتاب‌درمانی بر مهارت‌های اجتماعی کودکان و نوجوانان تأثیر دارد؟ برای یافتن پاسخ، پرسش‌ها و

فرضیه‌هایی تدوین و بررسی شد. با توجه به نتایج به دست آمده، بین گروه‌های آزمایش و کنترل در پس‌آزمون از نظر میانگین تفاوت قابل ملاحظه‌ای دیده شد. با توجه به یافته‌ها، می‌توان نتیجه گرفت که جلسات کتاب‌درمانی تأثیر معناداری بر مهارت‌های اجتماعی گروه آزمایش (در مقایسه با گروه کنترل) داشته است. این تأثیر در هر یک از ابعاد مهارت‌های اجتماعی یعنی همکاری، همدلی، خویش‌داری و ابراز وجود نیز قابل مشاهده بوده است. این در حالی است که در پژوهش حاضر، بر مبنای نتایج به دست آمده، در عملکرد گروه کنترل تغییر معناداری مشاهده نشد. یافته‌های این پژوهش با نتایج پژوهش‌های پیشین (شهراد، ۱۳۹۱؛ میردامادی، ۱۳۸۹؛ تاکانوری، ۲۰۱۱؛ چمیتی و ترلیواس، ۱۹۹۵ و شتمن، ۱۹۹۹) که از کتاب‌های داستانی به عنوان وسیله‌ای برای کاهش مشکلات رفتاری کودکان و افزایش مهارت‌های اجتماعی و رفتارهای مثبت در آنها استفاده شده بود، هماهنگی دارد.

همچنین، سعی شد به فرضیه پژوهش که بر وجود تفاوت معنادار بین دختران و پسران ۷-۱۲ سال عضو فعال کتابخانه کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان از نظر میزان تأثیر کتاب‌درمانی بر مهارت‌های اجتماعی اشاره دارد، پاسخ داده شود. با توجه به نتایج به دست آمده، بین دختران و پسران تفاوت معناداری در پس‌آزمون از نظر مهارت‌های اجتماعی و ابعاد آن دیده نشد. نتایج به دست آمده در این بخش از پژوهش با یافته‌های پژوهش «میرزاپورطومارآغاچ» (۱۳۸۹) همسو نیست. در یافته‌های جانبی پژوهش وی مشاهده شد که میزان تأثیر کتاب‌درمانی بر دختران بیشتر از پسران بوده است؛ در حالی که در پژوهش حاضر در میزان تأثیر کتاب‌درمانی بین دختران و پسران تفاوت معناداری وجود نداشته است.

اگرچه اختلال و مشکل مورد نظر، روش پژوهش و شیو کاربرد و ساختار داستان در مطالعات ذکر شده متفاوت از هم است، یافته‌ها به طور کلی نشان می‌دهند که کتاب‌های داستانی می‌توانند به عنوان ابزاری مؤثر در جهت تغییر و جهت‌دهی رفتار کودکان به کار گرفته شوند.

به نظر می‌رسد داستان‌های به کار گرفته شده در پژوهش‌ها، شیوه‌های مناسب برخورد در موقعیت‌های مختلف را به کودکان نشان می‌دهند و می‌توانند رفتارهای جدید را به آنان آموزش دهند. در واقع، رفتارهایی را که در خزانه رفتاری آنها وجود داشته است بهبود و سامان بخشیده؛ آنها را در عمل به شیوه‌ای خاص برانگیزاند و با انجام موفقیت‌آمیز یک مهارت توسط قهرمان داستان، رفتارهای مثبت او (مانند همکاری، همدلی، ابراز وجود و خویشن‌داری) را به طور غیرمستقیم بهبود می‌بخشند. کودکان در جلسات کتاب‌درمانی این فرصت را می‌یابند که به واسطه شخصیت‌های داستانی، با واکنش‌های تازه و کاربردی آشنا شوند. فضای استعاره‌ای داستان‌ها، آنها را برای عمل به آموخته‌های خود آماده ساخته و سرانجام قانونی شخصی که هر کدام از آنها بر اساس پیام داستان برای خود ساخته‌اند، در موقعیت‌های مشابه با موقعیت‌های داستان، رفتار آنها را به سمت رفتارهای مورد نظر هدایت می‌کند (هفتر، ۲۰۰۳). بنابراین، در پژوهش حاضر نیز جلسات کتاب‌درمانی از این طریق توانسته است بر مهارت‌های اجتماعی کودکان ۷ تا ۱۲ سال کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان تأثیر بگذارد.

جلسات گروهی می‌تواند مجالی برای سهیم شدن در تجربه‌های یکدیگر و یادگرفتن از آنها، تغییر احساس انزوا و تنهایی، بیان تجربه‌های شخصی و کسب بیش نسبت به رفتار خود، همچنین احتمال تجربه گزینه‌های جدید رفتاری را فراهم کند (شتمن، ۱۹۹۹). ویژگی‌های برجسته برنامه حاضر از جمله اجرای جلسات به صورت گروهی، تشریح هر یک از ابعاد مهارت‌های اجتماعی برای کودکان به کمک ربط دادن به شخصیت‌های داستان، نشان دادن تصاویر، قرائت بخشی از داستان توسط کودکان، قصه‌سازی گروهی، می‌تواند به تأثیرهای کتاب‌درمانی کمک کند. در پژوهش حاضر طبق مشاهدات پژوهشگر، کودکان در انجام دادن این فعالیت‌ها علاقه زیادی از خود نشان می‌دادند که به نظر می‌رسد در جلب دقت فراگیری موضوعات توسط آنها تأثیر داشته است. شیوه انجام پژوهش فعلی به صورت برگزاری جلسه گروهی کتاب‌درمانی و خواندن منابع کتاب‌درمانی با صدای بلند توسط کتاب‌درمانگر (پژوهشگر) و سپس

بحث و گفتگو درباره مطالب خوانده شده بود؛ ولی در پژوهش‌های انجام شده توسط ماهالیک و کیولیگان (۱۹۸۸)، اسکوگین (۱۹۸۹)، ولرشیم (۱۹۹۹)، آگلز (۱۹۹۱)، لیدرن و دیگران (۱۹۹۴)، جیمسون (۱۹۹۵)، اسمیت و دیگران (۱۹۹۷)، الرز و دیگران (۲۰۰۳)، فلوید و دیگران (۲۰۰۴) منابع کتاب‌درمانی در اختیار آزمودنی‌ها قرار گرفته بود تا به صورت غیرحضوری آنها را مطالعه کنند. اما در نهایت، مرور نتایج به دست آمده از تحقیقات داخلی و خارجی با شکل‌های مختلف اجرا و مقایسه آنها با نتایج تحقیق حاضر، بر مؤثر بودن روش‌های مختلف کتاب‌درمانی دلالت دارد.

به طور کلی، برخورداری از مهارت‌های اجتماعی، به کودکان فرصت می‌دهد تا در عرصه‌های گوناگون مانند تعامل با دیگران، انجام فعالیت‌های گروهی، دوست‌یابی و کمک به دیگران، فعال و سازنده عمل کنند. استفاده از کتاب به عنوان ابزاری برای آموزش مهارت‌های پیشگیری یا مقابله با مشکلات و به عنوان یک راه مکمل درمانی برای برخورداری از سلامت روانی، باید مورد توجه کتابداران، روان‌شناسان، اولیای مدرسه و خانواده قرار بگیرد. از این‌رو، کتابداران در کتابخانه‌ها می‌توانند از طریق برگزاری جلسات کتابخوانی و کتاب‌درمانی، مهارت‌های اجتماعی سالم را به کودکان آموزش دهند و به پیشگیری از بروز برخی مشکلات رفتاری کمک کنند یا در روند مداوای آنها مشارکت داشته باشند. بنابراین، برخورداری و تقویت مهارت‌های اجتماعی در کودکان، سبب پذیرفته شدن از سوی همسالان آنها شده و رشد اجتماعی‌شان را هموارتر می‌کند. در این شرایط است که بهداشت روانی آنها تأمین می‌شود.

پیشنهاد‌های پژوهش

بر اساس نتایج به دست آمده از پژوهش، پیشنهاد‌های زیر مطرح می‌شود:

- طبق نتایج به دست آمده در پژوهش حاضر، جلسات کتاب‌درمانی بر مهارت‌های اجتماعی کودکان مؤثر است. از این‌رو، پیشنهاد می‌شود در راستای بهبود و تقویت بهداشت روانی کودکان و نوجوانان کتاب‌های داستانی مناسب در زمینه‌های مختلف در

کتابخانه‌های مدارس، کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان به عنوان یک وسیله مؤثر قرار گیرد.

- با توجه به کم و محدود بودن منابع برای اجرا و دنبال کردن اهداف کتاب‌درمانی، پیشنهاد می‌شود تولیدکنندگان کتاب‌های کودکان و نوجوانان، تألیف داستان‌هایی با اهداف درمان را مورد توجه بیشتری قرار دهند و در این زمینه از کتابداران، مشاوران و روان‌شناسان بهره گیرند. در همین راستا، پیشنهاد می‌شود بسته‌های آموزشی استاندارد شده مرتبط با مهارت‌های اجتماعی متناسب با رده‌های سنی مختلف کودکان تهیه شود.

- نظر به اهمیت نقش کتابداران به عنوان افرادی که با انواع کتاب سروکار داشته و با مهارت‌های مرتبط با آن آشنایی کامل دارند، پیشنهاد می‌شود اقدام به تأسیس بخش کتاب‌درمانی با حضور کتابدار برای اجرای مستمر برنامه‌های کتاب‌درمانی و داستان‌خوانی با همکاری مددکاران و روان‌شناسان، مورد توجه برنامه‌ریزان در این باره قرار گیرد. در این راستا، انجمن کتابداری و اطلاع‌رسانی ایران و شاخه‌های استانی می‌تواند در جهت فراهم ساختن بستر مناسب برای اجرای چنین فعالیت‌هایی در انواع کتابخانه‌ها، از جمله کتابخانه‌های عمومی و آموزشی، اقدام و فعالیت کند.

- به سبب ارتباط عمیق کودکان با شخصیت‌های داستانی، پیشنهاد می‌شود برنامه‌های کتاب‌درمانی در تمام دوره تحصیلی در کتابخانه‌های مدارس و کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان تدوین و مدت زمانی برای مطالعه هدف‌دار، بحث و گفتگو درباره شخصیت‌های داستان در زمینه بهبود و یا ارتقای مهارت‌های اجتماعی کودکان و نوجوانان در نظر گرفته شود.

- اهمیت دادن ناشران کشور به ترجمه و تألیف متون تخصصی کتاب‌درمانی متناسب با نیازها و مقتضیات فرهنگ ملی کشور، از دیگر پیشنهاد‌های این پژوهش است.

- پیشنهاد می‌شود با توجه به نتایج حاصل از این پژوهش و نتایج تحقیقات دیگر درباره کتاب‌درمانی و مهارت‌های اجتماعی، شرایط برگزاری جلسات کتاب‌درمانی در محیط‌های آموزشی فراهم گردد.

منابع

- برادران، فخرالملوک (۱۳۹۰). «تأثیر آموزش مهارت اجتماعی بر پایگاه اجتماعی و سازگاری اجتماعی و عاطفی دانش‌آموزان ابتدایی شهر تهران». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده روان‌شناسی و علوم اجتماعی، دانشگاه آزاد اسلامی.
- جان‌بزرگی، مسعود و دیگران (۱۳۸۷). «آموزش اخلاق، رفتار اجتماعی و قانون‌پذیری به کودکان». تهران: ارجمند.
- حاج‌بابایی، مرتضی (۱۳۷۴). «معرفی مقیاس رشد و سازش اجتماعی کودکان و نوجوانان». چکیده مقالات جامع علمی جایگاه تربیت. (۲): ۶۳-۵۴.
- خوش‌نظر، اصغر (۱۳۸۳). «هنجاریابی مقیاس درجه‌بندی مهارت‌های اجتماعی (SSRS) در کودکان پیش‌دبستانی شهر تهران». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه علامه طباطبایی.
- ریاحی‌نیا، نصرت و علی‌عظیمی (۱۳۹۱). «مبانی، نظریه‌ها و کاربرد کتاب‌درمانی». تهران: چاپار.
- شاهی، یوسف و دیگران (۱۳۸۸). «مقایسه مهارت‌های اجتماعی و مشکلات رفتاری دانش‌آموزان نشانگان داون مدارس استثنایی شهر تهران». فصلنامه اندیشه و رفتار، ۱۴(۳): ۲۵-۱۲.
- شهرماد، پریش (۱۳۹۱). «تأثیر قصه‌گویی بر توجه و تمرکز دیداری، شنیداری و مهارت‌های اجتماعی کودکان دبستانی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده روان‌شناسی و علوم اجتماعی، دانشگاه آزاد اسلامی.
- شهیم، سیما (۱۳۷۸). «بررسی روایی - پایایی مقیاس درجه‌بندی مهارت‌های اجتماعی در گروهی از کودکان دبستانی شیراز». مجله علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشکده شهید چمران اهواز، ۵(۳): ۳۸-۱۷.
- علی‌شاه‌رودی، فروغ (۱۳۸۸). «کتاب همچون یک درمان‌بخش، کتاب‌درمانی رشدی برای کودکان». کتاب‌ماه کودک و نوجوان، (۸): ۸-۱۲.
- کارتلج، جی و میلبرن، جی. اف (۱۳۸۵). «آموزش مهارت‌های اجتماعی به کودکان». مترجم محمدحسین نظری‌نژاد. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.

- گلدارد، کترین و گلدارد، دیوید (۱۳۸۲). *راهنمای عملی مشاوره با کودکان*. مترجم مینو پرنیانی. تهران: انتشارات رشد.
- مللی، مریم (۱۳۸۶). «تأثیر آموزش مهارت‌های اجتماعی با استفاده از داستان در کاهش اختلالات رفتاری دانش‌آموزان دختر عقب مانده ذهنی آموزش‌پذیر سنین ۱۳-۱۹ ساله شهر تهران». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده روان‌شناسی و علوم اجتماعی، دانشگاه علوم بهزیستی و توان‌بخشی.
- میردامادی، مرضیه (۱۳۸۹). «تأثیر قصه‌درمانی بر کاهش پرخاشگری کودکان پیش‌دبستانی ناسازگار - نافرمان». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده روان‌شناسی و علوم اجتماعی، دانشگاه آزاد اسلامی.
- میرزاپور طومار آغاچ، زیبا (۱۳۸۹). «بررسی تأثیر کتاب‌درمانی بر کاهش افسردگی کودکان سرطانی تحت درمان در بیمارستان محک تهران». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبایی.
- میرزایی، خلیل (۱۳۸۸). *پژوهش، پژوهش‌گری و پژوهش‌نامه‌نویسی*. تهران: جامعه‌شناسان.
- نصرت‌نظامی، عفت (۱۳۸۰). «سنجش و مقایسه میزان مهارت اجتماعی دانش‌آموزان دختر و پسر نانشوا (مقطع ابتدایی) شهر تهران». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده روان‌شناسی و علوم اجتماعی، دانشگاه آزاد اسلامی.
- Carlson, R. (2001). Therapeutic Use of Story in Therapy with Children. *Guidance & Counseling*, 16: 92-100.
- Chimienti, G., & Trilivas, S. (1995). Cognitive and behavioral effects of social skills training on Greek and Lebanese elementary-school children.
- Dirks, K. L. (2010). *Bibliotherapy for the Inclusive Elementary Classroom*. Eastern Michigan University. PP 237. Available at: <http://commons.emich.edu/honors/237>.
- Fox, M. (1998). *Tough Boris*. New York: Harcourt, Brace & Co.
- Gladding, S. T., & Gladding, C. (1991). The ABC's of Bibliotherapy for School Counselors. *The School Counselor*, 39(1): 7-13.
- Gresham, F. M., & Elliot, S. N. (1990). *Social skills rating system manual*. Circle Pines, MN: American Guidance Service.
- Heffner, M. (2003). *Experimental support for the use of storytelling to guide behavior: the effect of storytelling on multiple and mixed ratio (FR)/differential reinforcement of low rate (DRL) schedule responding*. Unpublished Doctoral Dissertation, West Virginia University, West Virginia [On-Line]. Available: (<http://proquest.umi.com/-pqdweb>).
- Kelly, J. A. (1982). *Social Skills Training: a practical guide for intervention*. springer: New York.
- Mubonyin, M.L., & Okwilagwe, O.A (2011). The Role of Bibliotherapy in Value System Formation by Undergraduates in the University. The University of Ibadan, Nigeria.

- Rozalski, M. (2010). Bibliotherapy: Helping Children Cope with Lifes Challenges. Academic Journal, 47(1): 33-37.
- Shechtman, Z., & Nir -Schfir, R. (2008). The Effect of Affective Binliotherapy on Client's Functioning in Group Therapy. Group Psychother, 58(1):103-117.
- Tanrikulu, I. (2011). Self-help books and Bibliotherapy: Reflections for Turkey. Procedia - Social and Behavioral Sciences, (30): 1862 – 1866.

